

ԳՐԻԳՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ¹⁾

(1826—1827 թ.թ. ուսն պատկազան պատերազմի հետոսներից)

Ամեն անգամ, երբ թշնամին դիմելով խարեբայութեան խախտում է մեզ հետ ունեցած պայմաններն ու դաշինքը և հանկարծակի մտնում մեր երկրի սահմանները, ժողովուրդն իբրև մի անսպառ աղբյուր իր ծոցից հանում է աշխարհի հերոսներ, որոնք գուցե ուրիշ խաղաղ պայմաններում չնորհիվ իրենց ընտրած հասարակական ասպարեզի մնային անհայտութեան մեջ. միայն հայրենիքին սպառնացող վտանգն է ստիպում աղբյուրների թողնել իրենց հանգիստ կյանքը և դուրս գալ հանդուգն թշնամու դեմ:

Աղբյուրի հերոսների շարքին է պատկանում 1826—1827 թ. թ. ուսն-պարսկական պատերազմի ժողովրդական հերոս Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը:

Շամշադինի շրջանում Հասանուս դեռ տակի ձախ ամրից ոչ հեռու գտնվում է պատմական Նոր Վարազա վանքը: Գետակի աջ ամրի բարձրության վրա տեղափոխված է Հախում գյուղը, որը ժողովրդի մեջ հայտնի էր «Վարդապետի գյուղ» անունով, որովհետև այդ գյուղումն էր ծնվել ու մեծացել Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը, Նոր Վարազա վանքի նորդուղը և նրա վերջին վանահայրը: Գրիգոր եպիսկոպոս Մանուչարյանը հետագայում իր քաջագործություններով անուն հանլով, աչքի ընկնող անդ է լուծում ուսն-

պարսկական պափնրազմի ժողովրդական հերոսների շարքում: Ժամանակի ուսանական զինվորական տաքեզրութունները շատ դեպքեր են պատմում այդ հոգևորականի հանդուգն ու համարձակ քաջագործությունների մասին, որոնք հետագայում նյութ են տվել զինվորական տաքեզր Պոտոտյի և ապա հայ պատմաբան Ալեքսանդր Երիցյանի՝ Մանուչարյանին նվիրված մոնոգրաֆիկ աշխատություններին:

Ղազարը և Շամշադինը համարվում էին անհանգիստ շրջաններ ուսական կառավարության համար: Պարսկաստանի հետ պատերազմի ժամանակ ուսական կառավարությունը պետք է լարեր իր ուշադրությունը իր ձեռքում պահելու համար շրջանները, որոնց խեղճական տեղերը համարվում էին ավազակաբարո բեկերը ու աղալարները, որոնք անպատիվ կերպով ճորտացրել և կեղեքում էին տեղական գյուղացիությունը: Առանձնապես ծանր էր հայ գյուղացիների դրությունը: Նույնիսկ ուսն-պարսկական պատերազմից հետո, երբ ուսական կառավարությունը որոշ հափով զսպել էր սանձարձակ բեկերի ու աղալարների իշխանությունը, այդ շրջանների գյուղացիության վիճակը ուսումնասիրող առանձին հանձնարարությունց պաշտոնյա Չուբարյովը (պետությունը ներկայացրած իր պաշտոնական զեկուցման մեջ գրում է. «Առանձնապես պետք է զարմանալ, որ կառավարությունը հավատարիմ հայերը, որոնք ավելի հակում ունեն դեպի արհեստները, երկրագործությունը և վաճառականությունը, այս երկրում ազգա-

1) Այս ուսումնասիրությունը պատկանում է հանգուցյալ Սմբատ Տեր Ալեխիբյանին: Հոգիվածը խորագրություն տրամադրեց Ակադեմիայի պատմական ինստիտուտը Պմբ.

ընտանիքի մասին գործունյա և օգտակար դասը հանդիսանալով հանդերձ՝ տեղի խոտվարար աղալարների ձեռքում գերել են. աղալարները նրանց գլխավորին կողոպտում և թալանում են միայն այն պատճառով, որ նրանք նվիրված են ռուսական կառավարությանը...»¹⁾։

Եվ ամեն անգամ, երբ պարսկական զորքերը մոտենում էին այդ շրջաններին, տեղի աղալարները և բեկերը ասպատակում թյան զորոշ բարձրացնելով ռուսական կառավարության դեմ, սկսում էին ավերել և թալանել հայ դյուղացիությանը, որը դուրի լինելով ինքնապաշտպանության միջոցներից, իր բոլոր հույսը դնում էր սակավթիվ ռուս զորքերի վրա, իսկ սրանք դուրի էին հայերին էական օգնություն չույց տալու հնարավորությունից։ Գուցե Շամշադինի հայերի այս անպաշտպան դրությունն է ստիպում Նոր Վարդապ Վանքի վանահայր Գրիգոր Մանուչարյանին կազմակերպել տեղացի հայ դյուղացիությանը և պաշտպանել նրան աղալարների ու բեկերի այդ հարձակումներից։

Թե ե՞րբ է ծնվել Գրիգոր Մանուչարյանը, մեզ հայտնի է. բայց սկսած 1803 թվից, երբ Կովկասի կառավարչապետ իշխան Յիգիանովը արշավում է Գանձակի խանության վրա, մինչև ռուս-պարսկական պատերազմի վերջը՝ 1827 թ., — երբ Շամշադինը մի քանի անգամ դառնում է պատերազմի թատերաբեմ, — ռուսական զինվորական տարեգրության մեջ իր դարձանալի, իր հանդուգն քաջագործություններով շարունակ հանդես է դալիս Գրիգոր Կախկոպոս Մանուչարյանը։ «Գրիգոր Կախկոպոսը», գրում է Երիցյանը, «Շամշադինի և Ղազարի հայերից 500 կործան իրիտառարդների մի հեծելադուռն էր կազմել և ինքը գլուխը նրանց ղեկավարում։ Վեզարը և հոգևորական տարազը ծախելով տանը, նա հագել էր շինականի չուխա,

ծածկել ոչխարի մեծ միսիաթը, կապել թուրը և դաշույնը և հրացանը ձեռքին, սպիտակ նոսրագույն վրա նստած առաջնորդում էր իր գունդը թե՛ Գանձակի և թե՛ Երևանի վրա արշաված ժամանակ։ Պարսից հեծելազորի հետ կռիվ սկսողը և ճակատհար լինողը միշտ Գրիգոր Կախկոպոսն էր լինում իր կաթիճներով։ Սարսափելի է դառնում այս հեղ և Շամշադ հողերականը պատերազմի դաշտում թուրը հանած միջոցին։ Մինչև այսօր էլ ավանդաբար քաջագործությանը հրաշքներ են պատմում Մանուչարյանից Գրիգոր Կախկոպոսի մասին»¹⁾։

Կովկասի կառավարչապետ իշխան Յիգիանովը տեսնելով Մանուչարյանի քաջագործությունները պատերազմի դաշտում նրա կրճքին կախեց Ս. Գևորգի չորրորդ աստիճանի խաչը, որը տրվում էր առանձնահատուկ աչքի ընկնող քաջագործությունների համար, և նշանակեց 300 ռուբլի մշտական թոշակ։ Յիգիանովի հաջորդը՝ կոմս Գուտտովիչը 1808 թվին Երևանի վրա արշավելու ժամանակ հետը տարավ Մանուչարյանին իր զապախեցի ձիավորներով։ Այստեղ Նախիջևանը դրավելիս Մանուչարյանը մեծ կոտորած պատճառեց պարսիկներին և թշնամու արյան մեջ շաղախված ինքն էլ վերք ստացավ ու հազիվ ազատվեց մահից։ Գուտտովիչի միջնորդությամբ Ալեքսանդր առաջին կայսրը այս քաջագործությունների համար առանձին հրովարտալով Մանուչարյանին արժանացրեց Վլադիմիրի և Աննայի՝ չքանչանների և 300 ռուբլու փոխարեն 600 ռ. թոշակ նշանակեց։

Սրանից հետո մինչև 1826 թվի, երբ պարսիկները առանց պատերազմ հայտարարելու ներս խուժեցին մեր սահմանները, Մանուչարյանը քաջվում է Նոր Վարդա վանքը և առանձնացած կյանք վա-

1) Акты Кавказской археографической комиссии, том VII, стр. 35.

1) Ա. Երիցյան—Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայեր 19-րդ դարում, Մոսկվա. Թիֆլիս, 1894 թ., էջ 248—249.

բում: Բայց երբ ըսում էր, որ ավազակները քշել են հայ դյուղացիների տավարը (որ այն ժամանակ սովորական երևույթ էր) կամ մարդ են սպանել, նա նորից վազարը փոխում էր փափախի ու զինվելով ընկնում ավազակների հետեից և սաբափահար անում նրանց:

Հայտնի է, որ Եփրեմ կաթողիկոսը նեղացած Երևանի սարգարի ընկուկյունից և պարսիկ պարտատերերի անիրավ պահանջներից, 1821 թ. ճանապարհ է ընկնում Էջմիածնից և Նախիջևանի վրայով մտնում ռուսաց սահմանը, հասնում Ծուշի: Կովկասի կառավարչապետ հայտնի երմոլովը քաղաքական բարդություններից խուսափելով՝ կաթողիկոսին խորհուրդ է տալիս հրաժարվել իր կոչումից և առանձնաձև Հախպատի վանքում: Եփրեմ կաթողիկոսը այստեղ ապրում է մինչև 1826 թ. օգոստոս ամիսը: Երբ սկսվում է ռուս-պարսկական պատերազմը, Թիֆլիսում հայերը երկյուռ են կրում, որ պարսիկները կարող են հարձակվել Հախպատի վրա և դերի վերցնել Եփրեմ կաթողիկոսին: Պետք էր նրան Հախպատից փոխադրել, բայց դա այնքան էլ հեշտ բան չէր, որովհետև պարսից հեծելազորի առանձին խմբերը անցնելով ռուսաց սահմանը՝ Լոռու ձորով իջել էին Բորչալուի դաշտը և միացել տեղի ապստամբ աղալարների հրոսակների հետ ու կտրել բոլոր ճանապարհները: Այսպիսի մի դժվար ժամանակ Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ հայտնի Ներսես Աշտարակցին այդ դժբեր հանձնում է Գրիգոր Խալսկոպոս Մանուչարյանին: Վերջինս 40 ձիավորով 1826 թ. օգոստոսի 6-ին հասնելով Հախպատի վանքը, վերցնում է ծերունի Եփրեմ կաթողիկոսին և ուրբ-մուրբ ճանապարհներով իջնում Բորչալուի դաշտը. այստեղ ձրամ գետի մոտ նրանք հանդիպում են 300 հոգուց բաղկացած պարսիկ հեծելազորի: Սկսվում է կատաղի կռիվը: Մանուչարյանը սուրբ ձեռքին ճանապարհ է բաց անում, հետևից տանելով ծերունի կաթո-

ղիկոսին: Ականատեսները պատմում են, որ կային բոգներ, երբ թվում էր, թե այլևս ազատվելու հույս չկար: Կռվի ժամանակ սպանվում է Մանուչարյանի ձիւ, բայց նա մի ուրիշ ձի նստելով և ճեղքելով թշնամիների գունդը, ազատում է կաթողիկոսին և հասցնում Թիֆլիս: Մանուչարյանի խմբից 9-ը հոգի ընկնում են պատերազմում, բայց կռիվը շատ թանգ է նստում պարսիկներին:

1826 թվին պարսիկների հանկարծակի հարձակումը անսպասելի էր Ռուսաստանի համար, որը խաղաղություն պահպանելու նպատակով զենայանություն էր ուղարկում շահի մոտ, բայց ռուսական զենայան Մենչիկովը դեռ չվերադարձած, պարսիկները սերս են խուժում մեր սահմանները: 1826 թ. հուլիսի 16-ին Երևանի սարգարի եղբայր Հասան խանի ղսրքերը թափվեցին Փամբակի և Ծորադյալի սահմանապահ սակավաթիվ ռուս զորքերի վրա, որոնք մեծ մասամբ տեղավորված էին հայ դյուղերում: զինվորների հետ միասին հայ դյուղացիներն էլ զարմանալի կերպով դիմադրում էին պարսիկներին: Միաժամանակ պարսից դիվանդը բռնակը, որի թիվը հասնում էր 60.000-ի, թաղաժառանգ Արբաս Միրզայի առաջնորդությամբ մտավ Ղարաբաղ: Պարսից զորքեր ներառյալ ոտքի հանեց Անդրկովկասի նոր նվաճած գավառները: Այս ծանր բոգերին ամբողջ Անդրկովկասում ռուսներն ունեին ընդամենը մոտ 35.000 զորք, որոնք ցրված էին Կասպից ծովից մինչև Սև ծովը, պահում էին քաղաքները, ամրոցները և սահմանները: Երկրի պաշտպանության համար կառավարչապետ երմոլովը Թիֆլիսում զինվորական խորհրդի է հրափրում նաև հայերի նեկայացուցիչներին, որից հետո նա ղեկում է Եփրեմ կաթողիկոսին, խնդրելով ապստամբներին զսպելու համար Ծամաղին ուղարկել Գրիգոր Խալսկոպոս Մանուչարյանին: Գրիգոր Խալսկոպոս Մանուչարյանը իր խմբով կարճ ժամանակում զսպում է Ղաղախի և Ծամաղինի ապստ-

տամբներին, հետ է քշում պարսկական հրոսակներին, որոնք ձգտում էին թալանել գյուղերը և բնակիչներին գերի տանել: Նա խլում և իրենց գյուղերն է վերադարձնում 1000 տուն թուրք գյուղացիների, որոնք ապստամբ աղալարների թելադրությամբ թողնելով իրենց տունն ու տեղը, անցնում էին Պարսկաստան: Մանուշարյանը պահպանում է ճանապարհները, ամեն տեղ պահակներ նշանակելով, նա մի քանի անգամ սովից ազատում է ոռոգանակը իր և մյուս հայերի տներից պաշար հավաքելով զորքի համար: Համաձայն պաշտոնական արխիվային նյութերի՝ ամենամասնավոր ժամանակ, երբ կարիք էր լինում, ոռոգական բանակի կարևոր գրությունները Մանուշարյանը ինքն էր անձամբ տանում թիֆլիս Երմուկովին կամ ուղարկում իր եղբոր միջոցով: Մանուշարյանի եղբայրը անձնական քաջությամբ հետ չէր մնում նրանից: Հախում գյուղում պատմում են, որ մի օր Մանուշարյանի եղբայրը, երբ ձի հեծած մի շատ կարևոր տեղեկություն էր տանում Երմուկովին, նրան շրջապատում է պարսից հեծելազորը: Մանուշարյանի եղբայրը գլխավորությամբ ցույց տալուց հետո, երբ տեսնում է, որ ինքը չորս կողմից շրջապատված է և սիրկություն չունի, ձիով թռչում է դեպի կողքի անդունդը: Նրա ձին փլուզում է, իսկ ինքը անմիտանգ ազատվելով շարունակում է ճանապարհը: Այն ժամանակ, երբ պարսիկները շտապ կերպով փախչում են թե՛ Ղարաբաղից և թե՛ Սևանի ափերից, կառավարչապետ Երմուկովը իր փոքրիկ բանակով դառնում էր Հասանսու գետակի ափին, ուր նա գնացել էր Շամշադինը և հարևան «Թաթարական դիստանցիաները» խաղաղացնելու: Մանուշարյանը վերջ տալով Շամշադինի մահմեդական աղալարների շարժանք, որը մեծ վտանգ էր սպառնում տեղական հայ բնակչությանը, հազարավոր գերի և փախստական ընտանիք վերադարձնում է իրենց գյուղերը, սպանում ապստ-

ամբ աղալարներին և կարգը վերահաստատում: Երմուկովը անձամբ տեսնելով Մանուշարյանի քաջագործությունները և բարձր գնահատելով ոռոգական բանակի մատուցած նրա ծառայությունները, գրկում է նրան և խնդրում առել, թե ինչո՞վ կարող է շնորհակալություն հայտնել նրա օգնության փոխարեն: Մանուշարյանը պատասխանում է, որ ինքը անձամբ իբրև հոգևորական ոչ մի բանի կարող չէ, բայց անօրենսություն է համարում, որ թուրք աղալար և բեդ չկռված աղվափանները անխրախառն տիրաժան հայ գյուղերին և նրանց հողերին, իմա ծանր հարկեր առնելով կեղեքեն հայ գյուղացիությունը, և այդ էլ այժմ, երբ վերջ է գրվել պարսկական բռնություններին և երկիրը անցել է ոռոգական իշխանությանը: Մանուշարյանը խնդրում է Երմուկովին իբրև վարձատրություն ոչ միայն Շամշադինի, այլև մյուս թուրքաբնակ դավաճանների հայ գյուղերը ազատել աղալարների և բեկերի բռնությունից և այդ գյուղերը հայտարարել արքունական: Այս մաքուր էլ նա մի գրավոր տեղեկագիր է ներկայացնում Երմուկովին, որին վերջինս 1826 թ. հոկտեմբերի 1-ին պատասխանում է հետևյալ գրությամբ, որը մենք ամբողջովին առաջ ենք բերում հին թարգմանություն: «Սրբազան հայր Գրիգոր արքեպիսկոպոս հայոց, ողորմած տեր. ըստ վկայության վրաստանի հայոց առաջնորդի՝ ձեր սրբազնության ջերմեռանդ ծառայության մասին առ պետություն, որին օգտավետ լինելու մշտական պատրաստություն էր հայտնած, ես հրավիրեցի Ձեզ երթալ Շամշադինի դավառակը, ուր տեղի բնակիչները պարսից թելադրությամբ վրդովման մեջ էին, իսկ թուրք տանուտերներն էլ մեծ մասամբ մեզ դավաճանեցին: Գիտենալով, որ ժողովուրդը ընդհանրապես ձեր սրբազնությանը հարգում է և հավատ է ընծայում, ես խնդ-

դերեցի ձեզ խաղաղացնել ընակելներին, որպեսզի նրանք իրենց միամտությամբ չհետեւին ուխտագրութներին: Դուք, ի կատարյալ բավականություն լմ բոլորովին արդարացիք ձեր առաջնորդ-հովիտակտի թե ընտրությունը և թե ձեր մասին ունեցած բարի կարծիքը: Ձեր անձը վտանգի ենթարկելով, Դուք սակավաթիվ մարդկանցով դիմադրեցիք ապստամբներին, քնելու, արտասահման տանելու հայ գերդաստունները: Առհասարակ, Դուք ամեն կերպ օգնում էիք երկրի գլխավոր վերահացու իշխան Թարխանովին տերության կամքը կատարելու:

«Զորաց բանակի հետ դալով Հասանսու, ևս ինքս վկա եղա ձեր դուրելի դործերին, վասն որո սուրբ պարտք եմ Համարում ինձ հայտնել ձերդ սրբազնության ի դիմաց տերության կատարյալ գոհունակություն: Հաճելի է ինձ հուսալ, թե դուք այսուհետեւ ևս չեք դադարել պատրաստ լինելու հոգևոտ ծառայության թաղավոր կայսեր:

«Հարգելով Ձեր ինձ մատուցած տեղեկագրի մեջ հայտնած մտքերը, ևս հրամանագրեցի Շամշադինի գլխավոր վերահացվին, որ նույն գալստակի հայերին բոլորովին ազատելով թուրք աղալարների իրավասությունից, արձանագրե նրանց որպես արքունի: Իսկ ինչ որ կվերաբերի բոլոր հայոց ընդհանուր կախումն ունենալուն մնացած թուրքաբնակ գավառներում, ևս այդ ևս անմիջապես կկարգադրեմ և պաշտոնապես կհրատարակեմ ի գիտություն ամենեցուն»:

Ստորագրած է Ալեքսեյ Երմոլով¹⁾:

Մեր կարծիքով Մանուչարյանի ամենամեծ ծառայությունը, որը անբաժան է նրա դործած քաջագործություններից իրրև ուս-պարսկական պատերազմների աչքի ընկնող հերոսի 1809 թ. սկսած մինչև 1827 թ., պետք է համարել հայ գյուղերի ազատագրելը աղալարների և բեկերի ծանր իշխանությունից, որը կատարվեց նրա անմիջական մասնակցությամբ և միջնորդությամբ:

Երմոլովի՝ Կովկասից հեռանալուց հետո Մանուչարյանը շարունակում է իր աշակցությունը ուսական բանակին նաև 1827 թ. մինչև ուս-պարսկական պատերազմի վերջը, երբ երկրի կառավարչապետ էր նշանակված զորապետ Պասկևիչը:

Մանուչարյանի կատարած քաջագործություններն ասկարում են նույնիսկ Պասկևիչին միջնորդել, որ Մանուչարյանը վարձատրվի ըստ արժանվույն: Այդ միջնորդության համաձայն Գրիգոր Մանուչարյանը դառնում է Հասանսու գետի ձորի գյուղերի և հողերի տերը, միաժամանակ իրրև արքեպիսկոպոս իր անձի մեջ միացնելով թե հողերը և թե աշխարհային իշխանությունը:

Նախկին Հախում գյուղի կենտրոնում կառուցված է փայտածածկ հողե կտուրով գյուղական եկեղեցին: Իրա ներսում դառնում է Գրիգոր Մանուչարյանի դերեգմանը:

1 Երիցյան Ա.—Ամեն. հայ. կաթող. և Կովկ. հայր XIX դարում, մասն. Ա., էջ 246—248

